

ὅτι αἱ μεταξὺ τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ γορίλλου ἀνατομικαὶ διαφοραὶ εἶναι μικρότεραι ἢ αἱ μεταξὺ τούτου καὶ τῶν κατωτέρων πιθήκων, καὶ ὅμως ὁποῖον χάσμα ἀπλήρωτον μεταξὺ τοῦ τελειοτέρου τῶν κτηνῶν καὶ τοῦ ἀνθρώπου! Ὑπάρχουσι ζῶα ἅτινα πάντοτε ἐξήσαν μὲ τὸν ἄνθρωπον ἀπὸ τῆς ἀρχαιοτάτης ἱστορικῆς καὶ προϊστορικῆς ἐποχῆς μέχρι τῶν ἡμερῶν μας, καὶ ὅμως αὐτὰ ἔμειναν οἷα ἦσαν ἀπ' ἀρχῆς, καὶ πόσον μετεβλήθη καὶ ἐτελειοποιήθη ὁ ἄνθρωπος! Ὅσον ἄγριος καὶ ἂν ὑποτεθῆ κατὰ τὴν ἀρχὴν, πρέπει βεβαίως νὰ εἶχεν ἐν ἑαυτῷ τὸν σπόρον τῆς μετέπειτα ἀναπτύξεώς του. Πῶς ἐμόρφωσε διάλεκτον, ἣτις καὶ αὐτὴ μεταβάλλεται καὶ τελειοποιεῖται, ἐὰν δὲν εἶχε τὴν δύναμιν τοῦ τροπολογεῖν τοὺς φυσικοὺς φθόγγους πρὸς δήλωσιν παντοίων ιδεῶν καὶ αἰσθημάτων καὶ πάσης αὐτῶν ἀποχρώσεως; Τί εἶναι καὶ ποῦ ἔμεινεν ἡ διάλεκτος τῶν ζῴων; Πῶς ἠδυνήθη νὰ ἀνακαλύψῃ τοὺς νόμους τῆς φύσεως, νὰ κυριεύσῃ τὰς δυνάμεις αὐτῆς, νὰ τὴν ἡμερώσῃ πρὸς ὠφέλειαν καὶ, τέρψιν αὐτοῦ, ἐὰν δὲν εἶχεν ἰδιαιτέραν πρὸς τοῦτο δύναμιν, ἥς ἄμοιρα εἶναι προφανῶς τὰ ζῶα; ποῦ ἀνεκαλύφθη ἡ ἐπιστήμη τῶν ζῴων; πῶς δύνανται νὰ παραβληθῶσι τὰ ἐνστίγματα καὶ τῶν σοφωτέρων

ζώων πρὸς μίαν μόνην θεωρίαν τῆς ἀνθρωπίνης ἐπιστήμης; Διὰ τῆς δημιουργικῆς δυνάμεως τῆς φαντασίας ἀνέπλασεν ὁ ἄνθρωπος τὸν κόσμον κατὰ τινὰ τύπον ιδεώδους τελειότητος, ἐν αὐτὸς συνέλαβε· δύναται τις σπουδαίως νὰ μᾶς εἴπη ὅτι καὶ τὰ ζῶα ἔχουσι καλλιτεχνίαν; Ἐν δὲ τοῖς ἠθικοῖς ὅποια διαφορά μεταξὺ ἀνθρώπου καὶ κτήνους! Βεβαίως ἔχουσι καὶ τινὰ τῶν ζώων ἠθικά τινὰ αἰσθήματα, ἰδίως τὰ ζῶντα μετὰ τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ τὰ αἰσθήματα ταῦτα περιορίζονται εἰς τὸν κύκλον τῆς ζωῆς ἐνὸς ἑκάστου, δὲν ἐξευγενίζονται, δὲν ἀνυψοῦνται, διότι οὔτε αἱ ιδέαι αὐτῶν ἀνυψοῦνται, ὡς αἱ τοῦ ἀνθρώπου. Συνέλαβέ ποτε κανέν ζῶον τὸ καθῆκον τῆς καθολικῆς ἀδελφότητος, τὴν μέχρι θανάτου ἀφοσίωσιν εἰς τὴν πατρίδα, τὴν ἔκουσίαν θυσίαν τῆς ζωῆς εἰς τὸ καθῆκον, αὐτὴν τὴν ἔννοιαν τοῦ καθήκοντος; καὶ ἐὰν οὔτε τὸ ἀληθές, οὔτε τὸ καλόν, οὔτε τὸ ἀγαθὸν νοῶσι καὶ πράττωσι, πῶς νὰ ἀνυψωθῶσιν εἰς τὴν πηγὴν αὐτῶν, εἰς τὴν ἔννοιαν ἀπείρου Θεοῦ ποιητοῦ τοῦ παντός; καὶ δὲν εἶναι ὅλως γελοῖον ν' ἀποδοθῆ εἰς αὐτὰ καὶ τὸ αἶσθημα τῆς εὐσεβείας; Δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ σοι ἀναφέρω, φίλτατε Εὐγένιε, τὰ παραδείγματα ἐφ' ὧν στηρί-

ζονται οἱ δαρβινισταί, ἵνα ἀποδώσωσιν εἰς τὰ ζῶα πάντα τὰ νοητικά καὶ ἠθικά πλεονεκτήματα τοῦ ἀνθρώπου· ἀλλ' ἐὰν τὰ μελετήσης προσεκτικῶς καὶ ἀμερολήπτως, θέλεις πεισθῆ ὅτι ἐξηγοῦνται διὰ τοῦ ἐνστίγματος, καὶ δὲν ἐξηγοῦνται εἰμὴ δι' αὐτοῦ, καὶ μόνον κατ' ἐπίφασιν ὁμοιάζουσι τὰ ἀνθρώπινα. Θές μίαν ἀράχνην ὑπὸ ὑάλινον κώδωνα, θέλει ἐξακολουθήσει νὰ ὑφάνη τὸν ἴστόν της, ἂν καὶ προφανές ὅτι οὐδεμία λεία δύναται νὰ εἰσέλθῃ εἰς αὐτόν· ἐξέτασον τὰς πόλεις τῶν καστόρων, θέλεις ἴδῃ ὅτι γίνονται κατὰ τὸν αὐτὸν πάντοτε ὁμοιόμορφον τύπον· τὰ ἄσματα τῶν πτηνῶν εἶναι ὠραῖα, ἀλλὰ μονότονα καὶ τὰ αὐτὰ πάντοτε· ζῶά τινα μιμοῦνται τὰς πράξεις τῶν ἀνθρώπων, ἀλλὰ πῶς; πρέπει νὰ ἐπενεργήσῃ ὁ ἄνθρωπος ἐπὶ τῶν νόμων τοῦ ἐνστίγματος, ὡς ἐπενεργεῖ ἐπὶ τῶν ἄλλων νόμων τῆς φύσεως. Παράβαλε τὰς κοινωνίας τῶν κτηνῶν πρὸς τὰς ἀνθρωπίνας· ἀνεκαλύφθη ποτὲ ἐν ταῖς ἀγέλαις τῶν ζῶων ἡ ἔννοια τοῦ δικαίου; ἐφωτίσθησαν, ἡμερώθησαν, ἐπλούτισαν, προήχθησαν αἱ κοινωνίαι αὗται ὡς αἱ τοῦ ἀνθρώπου; ἔχουσι τὰ ζῶα ἱστορίαν καὶ ποίαν; Ἐὰν δὲ θελήσωμεν νὰ ἐφαρμόσωμεν εἰς τὴν ἀνθρωπίνην ἱστορίαν τὸν νόμον τῆς δαρβινικῆς ἐξελίξεως, ὡς τινες ἐπεχεί-

ρησαν, ὅποια ἀντίφρασις μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τοῦ ἀληθοῦς νόμου τῆς ἱστορίας, καὶ πῶς ἀποκρούεται ἡ ἐφαρμογὴ αὕτη ὑπ' αὐτῶν τῶν πραγμάτων! Ἡ ἐν τῇ φύσει ἐξέλιξις γίνεται κατ' ἀνάγκην, μεταμορφοῦται ἡ φύσις ἐκ μακρῶν διαλειμμάτων, καὶ ἡ μεταμόρφωσις αὕτη γίνεται μὲ μαθηματικὴν ἀκρίβειαν, καὶ εἰς μαθηματικούς ὑπολογισμούς ὑποβάλλεται, καὶ ἐκ τῶν προτέρων δύναται νὰ προσδιορισθῇ. Ἡ ἱστορικὴ ἐξέλιξις τῆς ἀνθρωπότητος δὲν γίνεται κατ' ἀνάγκην, γίνεται διὰ τοῦ πνεύματος, ὃ ἐστὶ διὰ τῆς ἐλευθερίας καὶ τοῦ λόγου, καὶ νόμος αὐτῆς, ἠθικὸς καὶ οὐχὶ ὑλικός, εἶναι ἡ ἐπ' ἄπειρον πρόοδος πρὸς τὸ ἀληθές, τὸ καλὸν καὶ τὸ ἀγαθόν· ὅτε οἱ λαοὶ συμμορφοῦνται πρὸς τὸν νόμον τοῦτον ἀκμάζουσι καὶ τελειοποιοῦνται, ὅτε τὸν ἀθετοῦσι, παρακμάζουσι, φθείρονται καὶ ἐνίοτε ἐξαφανίζονται. Ποῦ εἶναι οἱ πάλαι ποτὲ ἀκμάσαντες λαοὶ τῆς Ἀνατολῆς; διατί ἤκμασαν, ὡς οὐδέποτε, αἱ ἐπιστῆμαι, αἱ τέχναι, ἡ ἐλευθερία ἐν Ἑλλάδι, καὶ παρήκμασαν ἀκολούθως; διατί κατεστράφη ἡ Ῥωμαϊκὴ κοσμοκρατορία, καὶ νέοι λαοὶ ἐκυρίευσαν τὴν Εὐρώπην; διατί τόσον σκότος κατὰ τὸν μεσαιῶνα, καὶ τόσον φῶς μετὰ τὴν ἐν τῷ 17^ῳ αἰῶνι ἀναγέννησιν; διατί ἔκτοτε ὁ πολιτισμὸς προβαίνει ἀσφα-

λῶς, καὶ ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον τελειοποιεῖται, ἂν καὶ ἐνίοτε διαταράσσεται ὁ ῥοῦς αὐτοῦ, καὶ ποῦ μὲν βραδύνει, ποῦ δὲ μένει στάσιμος, καὶ πολεμεῖ κατὰ παντοίων προσκομμάτων μέχρις οὗ ἀναλάβῃ τὴν πρὸς τὰ πρόσω πορείαν αὐτοῦ; Εἰς τὰ ζητήματα ταῦτα δὲν θέλεις εὔρει τὴν ἀπάντησιν οὔτε ἐν τῇ διαλογῇ, οὔτε ἐν τῇ πάλῃ τοῦ βίου, οὔτε ἐν τῇ προσαρμογῇ εἰς τὸ περιέχον, οὔτε ἐν ἄλλῳ τινὶ νόμῳ τῆς δαρβινικῆς μεταμορφώσεως, ἀλλ' ἐν ἄλλαις ἀρχαῖς καὶ θεωρίαις, αἵτινες ἐξάγονται ἐκ τῆς ἐπιστήμης τοῦ πνεύματος καὶ οὐχὶ ἐκ τῆς ἐπιστήμης τῆς ὕλης. Ἄλλ' ἐπιτρέψόν μοι νὰ ἐπιστήσω ἐν τέλει τὴν προσοχὴν σου εἰς ἓν μόνον παράδειγμα τοῦ ἀνεφαρμοστού τῶν δαρβινικῶν ὑποθέσεων εἰς τὰ ἀνθρώπινα, διότι τὸ παράδειγμα τοῦτο ἔχομεν διηνεκῶς πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν καὶ οὐδὲν ἕτερον εἶναι εἰμὴ αὐτὴ ἡ σύγχρονος ἱστορία μας. — Κατὰ τὸν νόμον τῆς ἐξελίξεως αἱ μεταμορφώσεις γίνονται κατ' ἀνάγκην, βαθμηδὸν καὶ προοδευτικῶς, αἱ μὲν κατ' ἀνάγκην ἡγοῦνται, αἱ δὲ κατ' ἀνάγκην ἔπονται, οὐδὲ δύναται τις ν' ἀλλοιώσῃ τὴν ἐνέργειαν τοῦ νόμου τούτου, καὶ ν' ἀνατρέψῃ τὴν πρόοδόν του· ἡ μὴ ὀφωσις τῆς γηίνης σφαίρας ἐγένετο κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον, ἡ ἐμφάνισις τῆς ζωῆς, ἡ ἀνάπτυξις τῶν

ὀργανισμῶν, ἢ διαδοχικὴ αὐτῶν μεταμόρφωσις, εἰάν ἀληθεύῃ, ἐγένοντο κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον· ἢ ἀτομικὴ ζωὴ ἐκάστου ὀργανισμοῦ κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον ἐπίσης προβαίνει· δὲν δύνασαι σὺνὰ φθάσης διὰ μιᾶς εἰς τὸ γῆρας, οὔτε δύναμαι ἐγὼ δυστυχῶς σὺνὰ ἐπανέλθω εἰς τὴν νεότητα. Ἡ ζωὴ τῶν λαῶν πρέπει λοιπὸν σὺνὰ προβῆ ἐπίσης, βαθμηδόν, κατὰ τινὰ τάξιν ἀναγκαίαν καὶ ἀμετάστρεπτον, οὐδεὶς λαὸς δύναται σὺνὰ φθάση εἰς ἀνώτερόν τινὰ βαθμὸν ἀναπτύξεως, εἰ μὴ πρότερον διέλθῃ τοὺς κατωτέρους βαθμοὺς. Καὶ ὅμως ὑπάρχει λαὸς ὅστις ἀφ' οὗ ἄλλοτε ἤκμασεν, ὡς ἄνθος ἐφήμερον, ὡς ἄνθος ἐμαράνθη, καὶ διεφθάρη, καὶ κατεκτῆθη, καὶ ὑπεδουλώθη, καὶ σχεδὸν ἐλησμονήθη, καὶ ἐπὶ τέσσαρας αἰῶνας ὑπέστη τὸν πλέον ἀπάνθρωπον ζυγόν, καὶ ἄπορον εἶναι πῶς ἀληθῶς δὲν ἐκτηνώθη. Ὁ λαὸς οὗτος ἠγέρθη ἐν ὀνόματι τῆς πίστεως καὶ τῆς πατρίδος, ἐπολέμησεν ἀνδρείως, ἀνέκτησε τὴν ἐλευθερίαν του, καὶ ἔκτοτε ζῆ, ἐργάζεται διὰ τὴν ὑλικὴν εὐημερίαν του, πλουτεῖ, φωτίζεται, οἰκαιοποιεῖται τὸν σύγχρονον πολιτισμὸν τῶν ἄλλων λαῶν, καὶ οὐδαμῶς διῆλθε τὰ προηγούμενα στάδια τῆς ζωῆς αὐτῶν, οὐδαμῶς συνησθάνθη τὴν ἐνέργειαν τοῦ σιδηροῦ καὶ ἀκάμπτου νόμου τῆς δαρβινικῆς ἐξελί-

ξεως, ἀλλ' ἅμα ἀπετίναξε τὸν ζυγόν, καὶ συνη-
 σθάνθη τὴν ἐλευθερίαν του καὶ εὐρέθη εἰς ἐπαφὴν
 μὲ τοὺς μᾶλλον προωδευμένους λαούς, ἔλαβε τὸν
 πολιτισμὸν των, καὶ ἐπιστήμας καὶ τέχνας καὶ
 θεσμοὺς καὶ νόμους οὐχὶ τοῦ μεσαιῶνος ἢ τῶν
 ἀρχαιοτέρων ἐποχῶν ἅς διήλθον οἱ ἄλλοι λαοί,
 ἀλλ' αὐτοῦ τοῦ δεκάτου ἐνάτου αἰῶνος ἐν ᾧ
 ἐτελέσθη ἡ παλιγγενεσία του. Πῶς τοῦτο; ποῦ
 εἶναι ἐνταῦθα ὁ νόμος τῆς ἐξελέξεως καὶ οἱ διά-
 φοροι τρόποι τῆς ἐνεργείας του; δὲν εἶναι φανερόν,
 φίλτατέ μοι, ὅτι εἰς πάντα ταῦτα ἐνήργησεν ἡ
 ἐλευθερία τοῦ πνεύματος, καὶ οὐχὶ ἡ ἀνάγκη τῆς
 ὕλης; Καὶ ὅτι ἀληθεύει ἐπὶ τῆς ἱστορίας τῶν
 λαῶν ἀληθεύει ἐπίσης ἐπὶ τῆς ἱστορίας τῶν ἀτό-
 μων. Λάβε ἐν παιδίον ἀγροίκου ἀνθρώπου, καὶ
 θές αὐτὸ εἰς ἐπαφὴν μετὰ ἐξευγενισμένου ἀνθρώ-
 που, καὶ μόρφωσον τὸ πνεῦμα καὶ τὴν καρδίαν
 αὐτοῦ διὰ καλῆς ἀνατροφῆς καὶ διὰ καλῶν
 παραδειγμάτων· ἡ ἐπιστημονικὴ διδασκαλία, ἡ
 ἐλευθέριος ἀγωγή, ἡ πρὸς ἀνώτερον πολιτισμὸν
 συγκοινωνία θέλουσι καταστήσει καὶ αὐτὸ ἄνδρα
 πολιτισμένον ὡς ἐκεῖνοι ὑφ' ὧν ἀνετράφη, χωρὶς
 νὰ διέλθῃ τὰς διαδοχικὰς φάσεις ἅς οἱ προπά-
 τρες αὐτῶν διήλθον πρὶν ἢ ἀποκτήσωσι τὴν
 τελειότητα ἣν ἐκληροδότησαν εἰς τοὺς ἀπογόνους

των. Οὐδείς ἀρνεῖται τὸν νόμον τῆς κληρονομίας, καὶ ὅτι δι' αὐτῆς μεταδίδονται οὐ μόνον φυσιολογικοὶ χαρακτῆρες, ἀλλὰ καὶ νοητικὰ καὶ ἠθικὰ γνωρίσματα, ἂν καὶ ὁ νόμος οὗτος εἰσέτι δὲν ἐξηκριβώθη, καὶ πολλὰ ἀναφαίνονται ἐνίοτε ἀπροσδόκητοι καὶ δυσεξηγήτοι ἐξαιρέσεις· εἶναι δὲ τοῦτο θέμα σπουδαίων φυσιολογικῶν καὶ ψυχολογικῶν μελετῶν. Οὐδείς ἀρνεῖται ἐπίσης ὅτι ἡ ψυχὴ μεταβάλλεται καὶ τροποποιεῖται, καθὼ φύσει τελειοποιήσιμος, ὡς οὐδὲν ἕτερον ὄν ἐν τῷ κόσμῳ, διότι οὐδὲν ἕτερον ἔχει ἐλευθερίαν καὶ λόγον. Ἀληθεύει ἐπομένως ὅτι ἡ ψυχὴ τοῦ φιλοσόφου δὲν εἶναι ἡ αὐτὴ μὲ τὴν ψυχὴν τοῦ ἀμαθοῦς καὶ ἀπαιδεύτου ἢ τοῦ ἠλιθίου ἀνθρώπου, καθὼς οὐδὲ τὰ φυτὰ οὐδὲ τὰ ζῶα εἶναι καθ' ὅλα ὅμοια, οὐδὲ τὰ ἐλάχιστα μέρια τῆς ὕλης ταυτίζονται διὰ παντελοῦς ὁμοιότητος. Πανταχοῦ ὑπάρχει ἐν τῇ φύσει ποικιλία, ἀλλὰ καὶ πανταχοῦ ἐνότης. Ἔχουσι πάντα τὰ ὄντα οὐσιώδεις τινὰς χαρακτῆρας ἐξ ὧν συνίσταται ἡ ἰδιαιτέρα φύσις αὐτῶν. Οἱ χαρακτῆρες οὗτοι εἶναι μᾶλλον ἢ ἥττον ἀνεπτυγμένοι, εἴτε διὰ τῆς ἀναγκαίας ἐπιρροῆς τῶν νόμων τῆς ὕλης, ὡς ἐν τῇ ἐνοργάνῳ φύσει καὶ ἐν τοῖς ἀλόγοις ζώοις, εἴτε διὰ τῆς ἐλευθέρως ἐνεργείας τοῦ πνεύματος, ὡς ἐν τῷ ἀνθρώπῳ,

ἀλλ' ἡ ἀνάπτυξις προϋποθέτει φυσικόν τινα χαρακτῆρα προϋπάρχοντα καὶ συνεπτυγμένον, καὶ διὰ τῆς ἀναπτύξεως ὁ χαρακτήρ οὗτος δὲν μεταβάλλει φύσιν, ἀλλ' ἐκδηλοῦται ἐναργέστερος καὶ εἶναι ἐνεργεῖα ὅ,τι πρότερον ἦτο δυνάμει. Ὅτε λοιπὸν ὁ φιλόσοφος μελετᾷ ἑαυτὸν διὰ τῆς ἐσωτερικῆς παρατηρήσεως, ὁρᾷ καθαρώτερον καὶ πληρέστερον τί εἶναι οὐχὶ αὐτὸς μόνος, ἀλλὰ τί εἶναι καὶ τί ἠδύνατο νὰ ἦναι πᾶς ἄνθρωπος, καὶ ἤδη ἠξεύρεις τίνι τρόπῳ αἱ ἀτομικαὶ αὐταὶ παρατηρήσεις διὰ νομίμου ἐπαγωγῆς γενικεύονται καὶ συντελοῦσιν εἰς τὴν μόρφωσιν τῆς περὶ ψυχῆς ἐπιστήμης.

Ἐν τελευταῖον ζήτημα ἀπομένει, ὅπερ θίγεις ἐν τέλει τῆς ἐπιστολῆς σου, τὸ περὶ ψυχῆς ζῶων, καὶ περὶ τούτου ἐν τῇ προσεχεῖ ἐπιστολῇ θέλω σοι ἐκθέσει τὰς ιδέας μου.

ΙΣΤ'

Φιλοθέου πρὸς Εὐγένιον.

Ἡ διὰ τῆς ἐσωτερικῆς παρατηρήσεως μελέτη τῆς ἡμετέρας ψυχῆς οὐδαμῶς ἀποκλείει, φίλτατε Εὐγένιε, τὴν διὰ τῆς ἐξωτερικῆς παρατηρήσεως

μελέτην τῆς ψυχῆς τῶν ἄλλων ἀνθρώπων κατὰ
 πρὸς διαφόρους κοινωνικάς αὐτῶν καταστάσεις καὶ
 κατὰ τὰς διαφόρους ἐποχὰς τῆς ἱστορίας, οὐδὲ
 τὴν μελέτην τῆς ψυχῆς τῶν ζώων, καθ' ὅσον
 θυνάμεθα δι' ἐλλόγων εἰκασιῶν νὰ εἰσδύσωμεν
 εἰς αὐτήν. Ἡ ἐθνολογικὴ καὶ συγκριτικὴ ψυχο-
 λογία εἶναι ἐπικουρικὸν μέσον πρὸς πληρεστέραν
 κατανόησιν τῆς ἡμετέρας ψυχῆς καὶ πρὸς ἐξέ-
 λεγξιν τῶν θεωριῶν μας, καὶ τὸ μέσον τοῦτο με-
 τεχειρίσθησαν πάντοτε οἱ ψυχολόγοι. Καὶ ὡς μὲν
 πρὸς τὸν ἄνθρωπον ἐκ τῆς χρήσεως τοῦ μέσου
 τούτου προέκυψεν ὅτι εἶναι πανταχοῦ καὶ πάντοτε
 ὁ αὐτός, ὄν πεπερασμένον καὶ ἀσθενές, ἀλλ'
 ἐλεύθερον καὶ ἔλλογον, δυνάμενον ὡς ἐκ τούτου
 καὶ εἰς τὸν ὑπατον βαθμὸν τῆς νοητικῆς καὶ
 ἠθικῆς τελειότητος ν' ἀνυψωθῆ, καὶ εἰς τὸν ἔσχα-
 τον βαθμὸν τῆς ἀμαθείας καὶ τῆς διαφθορᾶς νὰ
 καταπέσῃ. Τοιοῦτος ἦτο εἰς τοὺς ἀρχαιοτάτους
 χρόνους, τοιοῦτος εἶναι σήμερον. Τὰ διηγήματα
 τῆς παλαιᾶς ἱστορίας, οἱ μῦθοι, ἡ ποίησις καὶ
 ἰδίως ἡ δραματικὴ, τὸν παριστῶσι πάντοτε μὲ τὰ
 αὐτὰ πάθη, μὲ τὰς αὐτὰς ἀδυναμίας, μὲ τὰ αὐτὰ
 ἐλαττώματα καὶ μὲ τὰ αὐτὰ προτερήματα· τὰ
 αὐτὰ δὲ μᾶς διδάσκουσι περὶ αὐτοῦ τὰ Ἰνδικὰ
 ποιήματα, αἱ τραγωδίαι τοῦ Σοφοκλέους ἢ τοῦ

Σεκσπείρου, αἱ κωμωδίαι τοῦ Ἀριστοφάνους ἢ τοῦ Μολιέρου. Ὅθεν ὁ ἀληθὴς ψυχολόγος μελετᾷ τὸν πνευματικὸν ἄνθρωπον οὐ μόνον ἐντὸς ἑαυτοῦ, ἀλλ' ὅπου δὴποτε τὸν εὕρισκει, εἰς τὴν κοινωνίαν, εἰς τὴν ἱστορίαν, εἰς τὰ παντοῖα προϊόντα τῆς διανοίας του, εἰς τὰς πράξεις του, εἰς τὸν οἰκιακὸν του βίον, εἰς τὴν ἱστορικὴν του ἀνάπτυξιν, καθ' ὅλους τοὺς βαθμοὺς τῆς ἀναπτύξεως ταύτης, ἐνὶ λόγῳ, ὅπου δὴποτε καὶ ὅπως δὴποτε ἀποκαλύπτεται ἡ ψυχὴ του διὰ τῆς ἐξωτερικῆς ἐνεργείας της. Δὲν εἶναι λοιπὸν οὐδεμίαν ἀνάγκη ν' ἀσπασθῶμεν τὰς διδασκαλίας τοῦ Δαρβίνου, ἵνα ἐπιδοθῶμεν εἰς τὴν συγκριτικὴν ταύτην μελέτην, ἣτις πολὺ πρὸ τοῦ Δαρβίνου ἤρχισε, καὶ ἧς ἐπελήφθησαν ἄλλοτε μὲν ἐκ προθέσεως καὶ ἀπ' εὐθείας οἱ ψυχολόγοι πρὸς βάσανον τῶν ἰδίων θεωριῶν, ἄλλοτε δὲ πλαγίως καὶ πρὸς καλλιτεχνικὸν σκοπὸν οἱ ποιηταὶ καὶ οἱ μυθιστοριογράφοι, οἵτινες, εἴτε ἐν γνώσει εἴτε ἐν ἀγνοίᾳ, ψυχολογοῦσιν. Εἰς τῶν διασημοτέρων καθηγητῶν τῆς Γαλλίας ἔγραψεν ἐσχάτως ὠραία διατριβὰς περὶ τῆς ψυχολογίας τοῦ Ῥακίνα, καὶ ἕτερος ἐπίσης διάσημος ἔλαβε πρὸ ἐνὸς ἔτους ὡς θέμα τῶν παραδόσεών του τὴν κοινωνικὴν ψυχολογίαν. Ἀλλὰ βέσις τῆς μελέτης ταύτης πρέπει νὰ ᾔηται πάντοτε ἡ ἐσωτερικὴ παρατήρη-

ρεις, ἤτοι ἡ κυρίως ψυχολογία. Ὡς δὲ πρὸς τὰ ζῶα, ἐπίσης πρὸ τοῦ Δαρβίνου ἠσυχολήθησαν οἱ φιλόσοφοι εἰς τὴν διάγνωσιν τῆς ἐσωτερικῆς ζωῆς τῶν, καὶ τινες μὲν ἐξ αὐτῶν, καὶ ἰδίως οἱ Καρτεσιανοί, διίσχυρίσθησαν ὅτι τὰ ζῶα ψυχὴν δὲν ἔχουσιν, οὔτε αἰσθάνονται, οὔτε νοοῦσιν, οὔτε παθαίνονται καὶ ὅτι αἱ κινήσεις καὶ αἱ πράξεις δι' ὧν φαίνεται ὅτι ἐκφράζουσι τὰς ψυχικὰς ταύτας λειτουργίας, εἶναι ἀπλῶς ἀποτελέσματα μηχανισμοῦ τινος, ὡς εἰς τὰ νευρόσπαστα· ἀλλὰ τὴν τολμηρὰν ταύτην εἰκασίαν οὐδεὶς σήμερον παραδέχεται. Ὅσοι δὲ θεωροῦσι τὴν ψυχὴν οὐχὶ ὡς ἰδιαιτέραν ὑπόστασιν ἐνιαίαν καὶ ἐλευθέραν καὶ ἐλλογον, ἤτις εἶναι αὐτὸ τὸ ἐγώ, αὐτὸς ὁ ἄνθρωπος, ἀλλ' ἀπλῶς ὡς σύνολον φυσιολογικῶν λειτουργιῶν, φυσικῶ τῶ λόγῳ τὰς λειτουργίας ταύτας εὐρίσκουσι καὶ εἰς τὰ ζῶα, καὶ τὰς θεωροῦσι τῆς αὐτῆς φύσεως τῶν ἐν ἡμῖν, ἂν καὶ εἰς κατώτερον βαθμὸν ἀναπτύξεως, καὶ εἰς τούτους συγκαταλέγονται, ὡς εἶδομεν, καὶ οἱ ὀπαδοὶ τοῦ Δαρβίνου. Καθ' ἡμᾶς δὲ οἵτινες παραδεχόμεθα τὴν ὑπαρξίν ψυχῆς ἐν τῷ σώματι καὶ διὰ τοῦ σώματος ἐνεργούσης, ἀλλὰ μὴ ταυτιζομένης μετ' αὐτοῦ, ὅσο εἶναι τὰ περὶ τῆς ψυχῆς τῶν ζώων ζητήματα· α', εἴαν ἔχῃ ψυχὴν καὶ

β', κατὰ τί ἡ ψυχὴ αὕτη διαφέρει τῆς ἡμετέρας.

Καὶ περὶ μὲν τοῦ πρώτου, οὐδεμία κατ' ἐμὲ ἀμφιβολία ὅτι ἔχουσι ψυχὴν, ἔχουσι δηλαδὴ ἐνιαίαν τινὰ ἀρχὴν κινήσεως καὶ αὐτενεργείας, δι' ἧς αἰσθάνονται καὶ νοοῦσι καὶ παθαίνονται καὶ πράττουσι. Τὸ συμπέρασμα τοῦτο μᾶς ἐπιβάλλουσιν ἢ τε ἔλλογος παρατήρησις καὶ ἢ ἐκ τῶν φαινομένων ἀποτελεσμάτων διάγνωσις τῶν ἀφανῶν αἰτίων. Ἄγνοοῦμεν πῶς τὰ ζῶα ἀντιλαμβάνονται τῶν ἐκτός, καὶ ἐὰν αἱ ἐπὶ τῶν αἰσθητηρίων αὐτῶν ἐντυπώσεις παράγωσι τὰς αὐτὰς αἰσθήσεις ἃς ἡμεῖς ἔχομεν ἐξ αὐτῶν, ἀλλ' ὅτι ἀντιλαμβάνονται δὲν δυναμέθρα ν' ἀμφιβάλλωμεν, καὶ ἡ ἀντίληψις ὑποθέτει ἰδίαν ἐνέργειαν, προσοχήν, ἔστω καὶ ἐλαχίστην, καὶ ἡ ἐνέργεια αὕτη ἀπορρέει ἐκ τινος κεντρικῆς καὶ ἐνιαίας δυνάμεως, διότι μεταξὺ δύο ἢ πλειόνων ἀντιλήψεων κρίνουσι, καὶ προσηλόνουσι τὴν προσοχήν εἰς τὴν μᾶλλον εὐάρεστον, καὶ τὴν προτιμῶσι τῶν ἄλλων. Ἡ δὲ αἰσθησις γίνεται ἐν αὐτοῖς, ὡς καὶ ἐν ἡμῖν, μνήμη, καὶ ἐν τῇ μνήμῃ πολλαὶ συνυπάρχουσιν αἰσθήσεις, ὅπερ ἐπίσης ὑποθέτει ἐσωτερικὴν ἐνότητα, καὶ αἱ ἀναμνήσεις αὗται συνδέονται διὰ τινος συζεύξεως, ἧς τὸν νόμον ἀγνοοῦμεν, ἀλλ' ἦν δὲν